

ՓԱՅԼԱԿ ՍԱՆԱՍԱՐ

ԹՈՒՐԿԻԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Օսմանեան պետութեան ծագումը, զարգացումը եւ մանաւանդ չրկարատեւ գոյութիւնը պատմութեան տարօրինակ երեւոյթներէ մէկը կը կազմէ: Նրեւակայել քանակով ու որակով տկար ցեղ մը, որ պիտին էր Օսմանցի թուրքերուն ցեղը, որ կը ցաւ Նւրսպայի քիւն տակը, անոր կուրծքին վրա իսկ ստեղծել աւատապետական յարաճուն կայսրութիւն մը ու տիրապետել երկար ատեն, նոյն իսկ հիււանդ մարդ նկատուելէ վերջն ալ, ոգիով, մշակոյթով, թիւով իրմէ գերազանց տարրերու վրա:

Տիրող կարծիքը այն եղած է թէ թուրք ցեղը այս յաջողութիւնը կը պարտի իր մարտական-զինուորական ուժին, իր յանողուն ուզմաւարտութեան, մէկ խօսքով առնական իր յատկութիւններուն:

Այս կարծիքը ճշմարտանման ըլլալով հանդերձ, միակողմանի ըլլալէ չի դադրիր ու պէտք ունի լուրջ վերազնահատութեան մը:

Արդարեւ, պատմական բարդ դէպքերու նորագոյն հետազոտութիւնները մեզ կը տանին տարրեր եղբակացութեան մը. այն՝ թէ օսմանցի թուրքերը իրենց անօրինակ ճակատագիրը, իրենց խելացնոր վերելքը ու յետոյ իրենց քաջքուք բայց յամառ գոյութիւնը կը պարտին, իրենց սեփական արժանիքներէն աւելի ներքին ու արտաքին թոյլատու պարագաներու մեղսակցութեան: Եւ իրենք չէ որ զխտակցարար ջանացեր են օգտուիլ այդ նպաստաւոր պարագաներէն: Ընդհակառակը: Գրեթէ իրենց կամքէն անկախ, այդ օժանդակ ազգակները եկած են դասաւորուելու թուրքին շուրջը, զինքը մղած, զինքը հովանաւորած են. երբեմն զինքը վրկած են ստոյգ մահէ: Իր պատմութեան որոշ պահերուն, թուրքիան նմանած է կլոսախարխուլ տան մը, որ հակաակ ամէն հաւանականութեան, կանգուն մնացեր է պարզապէս շնորհիւ իր շուրջը, զիրար հակասող, իրարու հակադրող հոսանքներուն, յենակներուն գոյութեան: Ասիկա բախտաւորութիւն մըն է, որ քիչ ազգերու կամ պետութիւններու վիճակած է:

Եթէ ստոյգ է թէ ոչ մի պետութիւն իր պատմութիւնը այլա-
մերժօրէն ինք չի շիներ, այլ աւելի կամ նազ չափով իր պատմու-
թիւնը կը կրէ, թուրք ժողովուրդի, օսմանեան պետութեան պարա-
զային այս վարկածը աւելի քան այլուր ճշմարիտ է:

Կիչ մ'աւելի մերկացնելով պատմական փաստերը, կրնանք ը-
սել. — Օսմանեան պետութեան պատմութիւնը պատմութիւնը չէ ա-
մենեւին իր մէջ ապրող թուրք տարրին. թուրք տարրին դերը՝ օս-
մանեան պետութեան պատմութեան մէջ կարծեա՞ծ էն աւելի նսեմ,
կրաւորական ու ժխտական եղած է: Ապա ուրեմն ինչ որ կանանենք
օսմանեան պատմութիւն, իր խորքին մէջ պատմութիւնն է աշխար-
հադրական բարդ միջավայրի մը՝ Մերձաւոր Արեւելքի, որ նեղուց-
ներու հանդոյցին շուրջ կը համախմբէ յառաջաւոր Ասիոյ, Պալքան-
ներու, Միջերկրականի թնճուկը:

Կը բաւէ այդ երկրամասը երեւակայել իր աշխարհադրական,
ցեղադրական, մշկութային ու հոգեբանական խառնակ պատկերո-
վը ըմբռնելու համար Օսմանեան կոչող պատմութեան ամբողջ թա-
զուն ու շիտթ ծալքերը: Կը բաւէ խորհիլ այդ երկրամասին շուրջը
եւ ներսը զիրար խաչածեւոյ շահերուն մրցակցութեան մասին, կա-
րենալ բացատրելու նոյն այդ պատմութեան կարգ մը առեղծաւծնե-
րու ամբողջ իմաստը:

Ապա ուրեմն Օսմ. պատմութիւնը չի սահմանափակուիլ թուրք
սուլթաններու յաջորդականութեան, պալատական քնթրիկներու,
ճակատամարտներու, դաշնագիրներու խաթամուտ տեսարանին մէջ:
Ատիկա մակերեսն է: Եւ դժբախտաբար բազմաթիւ օտար, լուրջ
պատմագիրներ այդ արտաքինը միայն տեսած են: Այդ ճակատին ե-
տին ծածկւած է իրականութիւնը՝ որ միջազգային դիւանագիտա-
կան խոշոր ու բարդ հարց մըն է, ան է միանգամայն պատմութիւ-
նը՝ միջցեղային խուլ բողխումներու, ընկերային, տնտեսական խը-
մորումներու ու մշակութային անհաշտ ձգտումներու:

Օսմ. պատմութեան այս ներքններեսը նշմարողներ, վերլուծող-
ներ չեն պակսած անշուշտ: Կը պակսի տիրական գործը: Բայց քննա-
կան-գիտական պատմութեան միակ ճամբան այդ է ուր պիտի յան-
գին անյայտ պատմագէտները:

Մեզ՝ հայերուս, առանձնապէս կը շահադրուէ անշուշտ Օսմ.
պետական պատմութիւնը, որովհետեւ անիշխանութեան օրերէն
սկսած, հայ ժողովրդի մէկ մեծ մասին բախտը զուգորդւած է անոր
հետ: Հայկական հարցը ժ.թ. դարուն ցաւոտ վէրքը չէ միայն ու չի
սկսիլ, ի հարկէ, Բերլինի համաժողովով: Համբ, անպաշտօն ու ե-
ղերական, թրքահայութեան խնդիրը գոյութիւն ունեցած է ի վա-

դուց անտի, օսմանեան տիրապետութեան առաջին օրէն սկսած : Մեր երկիրը եղած է թատերարեմը օսմ. պատմութեան արիւնտոտ անցքերուն ու մերձաւոր կամ հեռաւոր դէպքեր միշտ անդրադարձած են մեր ժողովուրդի կեանքին վրա :

Հակառակ պատմական ցաւազին այդ բախտակցութեան, մեր գրականութիւնը զուրկ է օսմանեան – թուրք պատմութիւնը ներկայացնող լուրջ ու բազմակողմանի երկերէ : Որքան ինձ ծանօթ է, Պոլսահայ դասագիրքերը անեկթոտային պատմագրոյցներ միայն տըւած են : Ռուսահայերէն ինձ ծանօթ է միայն ողբացեալ Նիղիէ Թոփճեանի համառօտ գործը . «Ներխասարգ Թուրքիա եւ Հայերը» : Չափազանցած չեմ ըլլար եթէ ըսեմ, թէ ապրած ենք Թուրքիա, առանց խորապէս ճանչնալու պետութեան պատմութիւնը եւ թուրք ժողովուրդի կենսագրութիւնը :

Սպասելով այդ ուղղութեամբ երկերուն, աւելորդ չէ, կարծեմ, դէթ գիմել օտար պատմական ուսումնասիրութիւններուն, որոնք երբեմն նոր լոյս մը կը սփռեն դէպքերու շփոթ քառասին վրա : Այս տեսակէտով ուշագրաւ գործ մըն է Գնդապետ Լամուչի գիրքը . «Թուրքիոյ Պատմութիւնը», *) որ եթէ զուրկ է քննական վերլուծական այն խորաթափանց մէթոտէն, որու կակնարկէի վերը, բայց կուտայ օսմանեան պետական պատմութեան համադրական պատկերը, իր ծագումէն մինչեւ ներկայ քեմալական օրերը : (Անցողակի ըսենք որ գրքի անունի ընտրութիւնը նպատակայարմար չէ այնքան, քանի որ իբրեւ գտարիւն թուրք պետութիւն, ներկայ քեմալական հանրապետութիւնը մինակ կարելի է նկատել : Նախապէս այն քաղաքական միաւորութիւնը, որուն աւերակներէն ծնաւ արդի Թուրքիան, սովորաբար կրած է միշտ Օսմանեան անունը՝ թուրք թէ օտար պատմիչներու կողմէ :)

Գնդ. Լամուչ եթէ հետեւած է աւանդական մեթոտին, հիմբունելով թուրք սուլթաններու յաջորդականութիւնը, դէպքերու դրսերեւոյթը, որովհետեւ իր պաշտօնով ու կոչումով ան զուրկ է պատմագէտի խտապահանջ սխտէմէն : Արեւելեան լեզուներու ու օրէնսդիտութեան մասնագէտ, ան 1904–1913 թւականին ծառայած է Մակեդոնիա եւ Պոլիս, իբրեւ օսմանեան ժանտարմըրիի վարիչ-բարեկարգիչ : Ասիկա կը բացատրէ իր կողմնակցութիւնը՝ որոշ դէպքեր դատելու, երեւոյթները մինչեւ խորը վերլուծել չուզելու իր ձգտումին մէջ : Այսուհանդերձ, իբրեւ համադրական պատկեր, արժէք մը ներկայացնելէ անկախաբար, Գնդ. Լամուչ ջանացած է օգ-

*) Colonel Lamouche «Histoire de la Turquie». Ed. Payot.

տագործել մանաւանդ տեղական – անմիջական աղբիւրները, որոնք մինչ ցարդ անտես առնւած են: Իր զիրքը, բացի այդ, շատ լայն տեղ յատկացուցած է ԺԹ. դարու անցքերուն, մանաւանդ Սուլթան Համիտի շրջանէն մինչեւ մեր օրերը յատկանշող եղբրական իրադարձութիւններուն, որոնց երբեմն ակնատես եղած է ինքը հեղինակը:

Գրքին սկիզբը, Ռընէ Փինօն, ծանօթ մասնագէտ արեւելեան հարցերու, ուշադրաւ յառաջարան մը ունի, ուր օսմանեան պատմութեան հարցականը կը բանաձեւէ հետեւեալ տողերով.

« . . . Թուրքերուն գոյութիւնը Վոսիորի եւ Դանուբի միջեւ, ոչ միայն ջնջեց բիւզանդական կայսրութեան հետ արեւելեան Եւրոպայի ամբողջ քաղաքակրթութիւնը, բայց նաեւ անիկա մեծ պետութեանց քաղաքականութեան բնական ընթացքը իր հունէն շեղեցուց: Մէջտեղ դրեցաւ այս հարցը. — Թուրքերը իբրեւ իսլամ, կրնա՞ն եւրոպական հաւասարակշռութեան մէկ տարրը ըլլալ եւ տեղ մը գտնել հին Եւրոպան կազմող ազգերու ընկերութեան մէջ: Փրանսական միապետութիւնը առաջինը եղաւ որ հաստատական պատասխան տուաւ այդ հարցին: Փրանսուա Ա., Շարլ-Քէնի սպառնալիքին առջեւ, յարմար նկատեց համաձայնութեան դաշինք մը կնքել գանուսի Սուլթան Սուլէյմանի հետ: Հարկը օրէնք չունի: Եւրոպակ. հաւասարակշռութեան քաղաքականութիւնը վերջնականապէս գերակշռեց խաչակրութեան գաղափարին վրա . . . » (էջ 5-6):

Հարց է թէ այլատարր այդ պետութիւնը կրցա՞ւ խաղալ այդ դերը, կրցա՞ւ պատշաճիլ Եւրոպայի միջնորդութիւն. աւելորդ է ըսել, ո՛չ, եւ ահա այդ պատմութեան չարաշուք տոամը:

« . . . Թէ, հակառակ կրկնակի դասերուն, այդ պետութեան քաղաքական բարքերը մնացին վայրագ ու արիւնհարու, փաստ է ատոր 1914-1915 տարիներուն հայ ժողովուրդի կրած սիստէմաթիկ բնաջնջումի ահռելի դրւագը: » (էջ 7)

Ռընէ Փինօն կը հարցնէ այնուհետեւ թէ Մ. Քէմալի յանդուզն բարենորոգչական փորձը պիտի կրնա՞յ թուրք ժողովրդի հոգին այլափոխել:

« . . . Ատիկա ապագայի գաղտնիք է: Ժամանակը, կըսեն, կը յարգէ այն գործերը, որոնց ինք ալ կը գործակցի . . . »:

Գնդ. Լամուշի գիրքը կըսկսի Թուրքերու ծագումի հարցով: Գրքի ուշագրաւ գլուխներէն մէկն է ասիկա: Կը սահմանագծէ միջին Ասիոյ անոնց նախնական հայրենիքը, Թուրանը, որ օրրանը ըլլալ կը թւի Ուրալո-Ալթայեան մեծ ցեղախումբին: Այս ցեղախումբէն բաժնւած ըլլալ կենթադրելի նախ Թուրքո-Թաթարական ճիւղը,

որ մնացած ու տարածւած է Թուրքեստանի ու Մոնղոլիստանի տափաստաններուն վրա, եւ Ուկրո-Ֆիլիպետական ճիւղը, որ անցած է Ուրալեան լեռները եւ տարածւած է Եւրոպայի եւ Սիպերիոյ հիւսիսային կողմերը:

Յայտնի է որ Թուրքո-Թաքարական ճիւղաւորումը տւած է պատմութեան մեծ արշաւախումբերը:

Կասպից եւ Սեւ ծովերուն հիւսիսէն, Վոլկայի վրայէն դէպի Եւրոպա արշաւած են Հոնները (Դ. Դար Յ. Ք.), որոնց հետ ազգակցութիւն մը ունենալ կը կարծի արդի հունգարները: Յետոյ կուգան Բուլկարները (Ն. դար), որոնց մէկ թեւը մնաց Վոլկայի ճիւղերէն Կամայի վրա, Պուլկար մայրաքաղաքով եւ յարեցաւ իսլամութեան, մինչ միւս ճիւղը անցաւ Դանուբը ու երկիրը գրեւորվ հանդերձ խառնուրդաւ սլաւոն տարրերուն, իւրացուց անոնց լեզուն եւ կրօնը:

Գաղթարշաւներու այդ շարքին մէջ կուգան այնուհետեւ Գաղարները (Է. դար), Փէչէնէկները (Ժ1 դար), Նոկայները (ԺԳ. դար). այս վերջինները Խրիմի թերակղզիի վրա հիմնած են թաթարական մեծ պետութիւն մը:

Թուրքիստանէն ելած գաղթարշաւներէն ոմանք փոխանակ հիւսիսի ճամբան բռնելու, բռնած են Կասպից ծովու հարաւէն, Իրանի վրայէն անցնող ճանապարհը: Ամենէն յայտնի հոսանքը եղած է ապահովաբար Սելմուկեաններու արշաւանքը (ԺԱ. դարուն), որուն մէկ թեւը Իկոնիոմի մէջ պիտի հիմնէր Գոնիայի սուլթանութիւնը կամ Ռումի սուլթանութիւնը. (սահմանակից լինելով Պոլսոյ ուրում - յոյն կայսրութեան):

Այս սուլթանութիւնը տեւած է մինչեւ ԺԳ. դարու սկիզբը, ու քայքայուած է ձէնկիզ Խանի ու յաջորդներու մոնղոլ արշաւանքներու առջեւ: Իր քայքայումէն ծնած են տեղական պզտիկ էմպարէքներ կամ խանութիւններ, որոնցմէ մէկն էր Պիլէճիկի եւ Էսկի Շէհիրի վրա իշխող էրթողրուլի խանութիւնը: Այս էրթողրուլի գաւազը Օսմանն էր որ 1299-ին ինքզինքը սուլթան պիտի հռչակէր եւ հիմը դնէր օսմանեան կայսրութեան:

Լամուշ այնուհետեւ հետեւելով դասական բաժանումին, կուսումնասիրէ օսմանեան պատմութեան վերելքի, կայունութեան եւ անկումի շրջանները:

Օսմանցի թուրքերու վերելքը կատարւած է զարմանալի արագութեամբ, որուն փուլերն են.

ԺԴ1 դար .— Կելիփոլիի նեղուցէն անցք. Գոսսովայի բախտորոշ ճակատամարտը. Պալքաններու գրաւում. (Թիմուրլէնկի ար-

շաւանքը պահ մը կը կասեցնէ այս ծաւալումը ժՆ. դարու սկիզբը) :

ԺՆ. դար — Պոլսոյ գրաւում. (1453) 1- Պալքաններու ամբողջացում եւ գրաւում Անատոլիի :

ԺԶ. դար — Սուլթանի, Եգիպտոսի գրաւում — Խալիֆայութեան իւրացում — Պետութեան ներքին վերակազմութիւնը :

Լամուշ կը բացատրէ թուրքերու արագ դարգացումը գլխաւորաբար Բիւզանդիոնի եւ պալքանեան պետութիւններու ներքին փտախտով, կրօնական, արքունական տարակարծութիւններով, որով աւստիք չկրցան միացեալ ճակատ մը կազմել :

Գիրքը մանրամասն գլուխ մը յատկացուցած է Գանունի Սուլթան Սուլէյմանի, (1520-1566) որուն օրով կայսրութիւնը կը հասնի իր ուժի եւ հմայքի գագաթնակէտին : Իր օրով կը կնքւի Փրանքոթրքական բարեկամութիւնը, համաձայնութիւն Փրանսուա Ա.ի հետ եւ ֆարիթիւլսախոններու առանձնաշնորհը :

Այս քարեթիւրասիոններու ծագումին, զարգացումին, ընդլայնումին մասին Լամուշի գիրքը կուտայ տեղին մանրամասնութիւններ : Ժէ. եւ ԺԸ. դարերը Օսմանեան պետութեան անկումի շրջանը կը կազմեն, ԺԹ. դարուն այդ անկումը թաւազլոր շարունակելով հանդերձ բարենորոգումի ճիգերով կը փորձուի կասեցնելու քայքայումը :

Գնդ. Լամուշի գիրքը կը զգացնէ ընթերցողին այդ քայքայումին պատճառները : Ներքնապէս, տիրող տարրը անկարող ու անընդունակ էր վարելու իր տարողութենէն վեր ընդարձակ երկրամաս մը, խայտաբղէտ՝ իր բնակչութեամբ : Վարչական ապիկարութիւնը ծնունդ կուտար չարաչահութիւններու : Ինչ որ կեդրոնը չկրցաւ ընել խելքով ու օրէնքով, փորձեց գլուխ հանել ուժով, բռնութեամբ : Հրահրւեցան ցեղային-կրօնական կիրքեր. թալան եւ ջարդ նկատուեցան վարչական սխտէմ : Պետական մեքենան կազմալուծուեցաւ արթնցաւ հպատակ տարրերու ազգային գիտակցութիւնը :

Այդ ներքին օրկանական պատճաններէն զտո կը զօրանար ատիճանաբար արտաքին ճնշումը : Ռուսական վայրէջքը մանաւանդ ամբողջ ժԸ. եւ ԺԹ դարերուն կրծեց ու ցնցեց Օսմանեան հիւանդ օրկանիզմը :

Ապահովարար ԺԹ դարը Օսմանեան պատմութեան ամենէն տրամաթիկ շրջանը կը կազմեն : Թուրքիա կը ներկայանայ երկիր մը, որ «հիւանդ մարդ» անունով մինակ կարելի կըլլայ որակել : Սահմաններէն ներս ազգային տեւական խմորումներ, բարենորոգչական ամուլ, անբաւարար ձեռնարկներ, իր շուրջ եւրոպական դիւանագի-

տուրքեան շահախնդիր եւ խուլ մրցակցութիւնը : Ու եթէ ամբողջ ժ.թ. դարուն, մինչեւ մեր օրերը Օսմանեան կայսրութիւնը կրնայ տեսել ու մնալ, ատիկա կը պարտի, ինչպէս յայտնի է Աւստրո-Ռուս, Անգլո-Ռուս, Գերմանո-Անգլիական մրցակցութեանց :

Թուրքիոյ քաղաքական եւ ընկերային վիճակը ժ.Ր դարու վերջը : Առաջին բարենորոգումներ Սէլիմ Գ.ի օրով . Մահմուդ Բ.ի շրջան (1808-1839) (Ազգային ըմբոստութիւններ .- Եգիպտոսի հարց - Ռուս-թրքական պատերազմ 1828 . բանակի բարենորոգում) :

Ապրիւլ Մէճիտ (1839-1861) . Թանդիմաթ . Խրիմի պատերազմ :

Ապրիւլ-Ազիզ (1861-1876) բարենորոգումներու կիրարկում :

Ապրիւլ-Համիտ . (1876-1909) Արեւելեան հարցը՝ իր բարդ ու մերկ այժմէականութեամբ :

Եւրոպական միջամտութիւն .- Յեղափոխութիւն . Սահմանադրութիւն (1904-1908) :

Պալքանեան պատերազմներ .

Թուրքիան մեծ պատերազմի ընթացքին :

Նոր Թուրքիան :

Աւելորդ է ըսել, հայ ընթերցող մը մասնաւորապէս կը շահագրգռէ Համիտի դահալայութենէն ի վեր անցնող շրջանը, որուն յատկացուցած է հեղինակը կենդանի էջեր . մասնաւորապէս շահեկան է 1908ի Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումը կանխող դէպքերու պատմականը . Մակեդոնական հարցի ամենէն վառ օրերը, որ յանդեցան Միւրջլթէի համաձայնութեան Աւստրիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ, ըստ սրում մակեդոնական երեք վիլայէթներ (Մալմիք, Մանասթըր, Գոսուլա) կը դառնին ու կը դուրս եւրոպական բարեկարգիչ յանձնաժողովի մը հոգածութեան տակ : Այս մարմնի պաշտօնը պիտի ըլլար վարչական բարեկարգութիւն ու ժանտարմըրի վերակազմութիւն : Այդ երեք վիլայէթները պիտի ունենային ինքնուրոյն պիւտճէ :

Գրքի հեղինակը անդամակցած է ահաւասիկ այդ յանձնաժողովին եւ իբր այդ ի վիճակի եղած է հետեւելու Ռումելիի ներքին, զինուորական խմբումներուն, որոնք պիտի պայթէն Ռեվալի տեսակցութենէն անմիջապէս վերջը (ինչպէս ծանօթ է Անգլիոյ թաղաւորը եւ ցարը 1908 Յունիս 9 եւ 10ին, Ռեվալի առջեւ տեսակցութիւն մը ունեցան, ուր համաձայնեցան, կըսելի, ի միջի այլոց, Թուրքիոյ մասին) : Սեւանիկի զինուորական ընդվզումը եւ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումը տեղի ունեցաւ այդ տեսակցութեան վաղայաջորդ օրերուն : (1908 Յունիս 24 . Օսմանեան գաղութներ հասսի Սահմանադրութեան հռչակման օր) :

Որքան ալ որ Գնդ. Լամուշ իր դրքին մէկ հինգերորդ մասը, մօտ 86-90 մեծ էջեր յատկացուցած է Համիտէն ասորին Օսմանեան պատմութեան փոթորկոտ շրջանին, բայց բնականաբար իր ամփոփումը կը մնայ շատ հարեւանցի ու անկատար: Դէպքերը իրենց բարդ ծալքերով կարիք ունին բազմակողմանի ու մանրակրկիտ վերլուծման մը, որ կը պակսի ինդրոյ առարկայ գրքին:

Նախապէս ակնարկած էի նաեւ հեղինակի որոշ կողմնապահութիւնը, որով ան զգուշացած է որոշ երեւոյթներ ներկայացնելու իրենց բովանդակ մերկութեամբ: Այդ մասին միակ օրինակ մը կը բաւէ մատնանշելու հեղինակի տրամադրութիւնը:

Ահա թէ ինչ տողերով ան բաւականացած է տալու հայկական տեղահանութեան ամբողջ ողբերգութիւնը:

Մեծ պատերազմի կովկասեան ճակտի դրւազները յիշելէ վերջ կ'աւելցնէ.

« . . . Կերեւի թէ Օսմանեան իշխանութիւնները ուզած ըլլան օգտուելու դէպքերէն, մասնաւորաբար որոշ տարրերու՝ ոռւս բանակին տւած աջակցութենէն՝ բնաջնջելու համար ամբողջութեամբ Փոքր Ասիոյ վիլայէթներու հայ բնակչութիւնը: Հայերը, կին եւ տղայ միասին ըլլալով, փոխադրեցան դանդաժով մինչեւ արարական վիլայէթներու սահմանները, ուր տեղւորեցան կեդրոնացումի կայաններու մէջ: Մահացումը անուշիկ եղաւ, որքան կայաններու մէջ, ուր համաճարակը կը տիրապետէր, նոյնքան ճամբու ընթացքին ուր մինչեւ այսօր, զաղթի եւ զաղարներու շաւիղը դժւած է մարդկային ոսկորներու անուշիկ կոյտերով: Զօրավար Լիման Ֆօն Զանտերս կը գիտէ որ Բ. զօրաբանակի կեցած երկրամասը ամայացած էր ու կը պարզէ անապատի մը երեւոյթը: Առանց չքմեղելու այս համարողկային արարքները, ան կը ջանայ զանոնք վերագրելու ստորադաս պաշտօնեաներու, որոնք վայրագօրէն չափազանցած էին իրենց ստացած հրամանները. » (էջ 365):

Այս մէջբերումը ի յայտ կը բերէ արդէն հեղինակի մօտ պաշտօնական վերապահ մտայնութիւն մը, որ գրքին վերջին էջերուն վրա երեւան կուղայ արդէն իր բացայայտ թրքասիրութեամբ:

Պատմաբանէ աւելի դիւանագէտի վայել այս ողին չի սահմանափակեր սակայն գրքին ինքնուրոյն նպատակը, որ է տալ թուրք պետութեան պատմական համայնապատկերը: Դէպքերու արտաքին դասաւորումը ունենալէ յետոյ իրազեկ ընթերցող մը ի վիճակի է այնուհետեւ մտնելու անոնց պատճառարանութեան խորը:

Գիրքը օժտւած է ճօրի ու բազմակողմանի դրացանկով մը, ուր հետաքրքիր ընթերցողը դիւրութեամբ կրնայ գտնել աղբիւրներ նիւ-

թիւ վերաբերեալ պատմական, քաղաքական, տնտեսական, վիճակագրական կամ օրէնսդրական բոլոր մտրամասնութիւններու մասին :

Հինգ քարտէսներ, որոնք կը ներկայացնեն Օսմանեան պետութեան սահմաններուն բաժանումները կարեւոր դարաշրջաններու պահուն, ինչպէս ԺԶ. դարուն, ԺԸ դարուն, Բերլինի դաշնագրէն վերջը, Եւրոպական Թուրքիան 1800էն մինչեւ 1913 եւ, վերջապէս, արդէ Թուրքիան, կը դիւրացնեն ընթերցումը :

Գնդ. Լամուշի «Թուրքիոյ Պատմութիւնը» իր նիւթը սպառելէ շատ հետոս գործ մը լինելով հանդերձ, շահեկան ու լուրջ երկ մը, է անպայման :

Փարիզ

ՓԱՅԼԱԿ ՍԱՆԱՍԱՐ